

ӘОЖ 581.6:574.45

¹Д.Қ. Айдарбаева*, ²Г.К. Бижанова¹Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Қазақстан, Алматы қ.²ҚР БҒМ ҒК “Ботаника және фитоинтродукция институты”, Қазақстан, Алматы қ.

*E-mail:d.kaisar@mail.ru

Қазақстанның халық медицинасында пайдаланылатын дәрілік өсімдіктері және оларды ұтымды пайдалану

Мақалада Оңтүстік Қазақстанда кездесетін, қазіргі кезде қызығушылық тудырып отырған пайдалы өсімдіктердің үш түрінің (*Ferula foetida* (Bunge) Regel, *Allochrysa gypsophiloides* (Regel) Schischk, *Allochrysa paniculatum* (Regel) Ovcz. et Czu.) таралуы мен қорлары, олардың халық медицинасында қолдануы және тиімді пайдалануы жөнінде мәліметтер берілген.

Түйін сөздер: дәрілік өсімдіктер, шикізат қорлары, өндірістік қор, тиімді пайдалану, бір жылда дайындауға болатын мөлшер.

D.K. Aidarbaeva, G.K. Bizhanova

Medicinal plants of Kazakhstan applied in traditional medicine and their rational use

The article presents data on the distribution and resources of the three kinds of useful plants of South Kazakhstan (*Ferula foetida* (Bunge) Regel, *Allochrysa gypsophiloides* (Regel) Schischk, *Allochrysa paniculatum* (Regel) Ovcz. et Czu.), which are currently of great interest. Also their use in traditional medicine and recommendations for rational use of these kinds.

Keywords: Medicinal plants, traditional medicine, recommendations about use, plants raw materials.

Д.К. Айдарбаева, Г.К. Бижанова

Лекарственные растения Казахстана. применяемые в народной медицине и их рациональное использование

В статье рассмотрены три вида полезных растений Южного Казахстана, вызывающих интерес: *Ferula foetida* (Bunge) Regel, *Allochrysa gypsophiloides* (Regel) Schischk, *Allochrysa paniculatum* (Regel) Ovcz. et Czu., их распространение и запасы, использование в народной медицине и сведения об их рациональном использовании.

Ключевые слова: Полезные растения, народная медицина, рекомендации по использованию, растительное сырье.

Оңтүстік Қазақстанның пайдалы өсімдіктер қорларының қазіргі жағдайын зерттеу Оңтүстік Қазақстан облысының Арыс, Бәйдібек, Отырар, Сарыағаш, Шардара, Созақ аудандары камтылды. Зерттеулер 2008-2010 жылдары, сәуір-мамыр айларында жүргізілген.

Зерттеу нысандары – бүгінгі күн талабына сай біз жұмысымызда қазіргі кезде сұранысқа ие, қарқынды пайдаланып отырған өсімдіктерді

алып отырмыз, олар: сасық сасыр немесе сасық курай, жерсабынның екі түрі – аққаңбақ түсті бозтіккен және шашақты бозтіккен.

Зерттеу мақсаты – өсімдіктің өндірістік қорын анықтап, олардың табиғаттағы популяцияларына зиян келместей тиімді пайдаланудың жолдарын анықтау.

Зерттеу әдістері – өсімдіктердің табиғи шикізаттық қорын жалпы қабылданған «Дәрілік

өсімдіктердің қорларын анықтау әдістемесі» бойынша, ал өсімдіктер бірлестіктерінің ботаникалық сипаттамасын беру геоботаникалық әдістерді қолдану арқылы жүргізілді. Этноботаникалық зерттеулер анкеталық және сауалнамалық әдістерді пайдалану арқылы жүзеге асырылды [1,2,3].

Зерттеу нәтижелері – *Ferula foetida* (Bunge) Regel, сасық-қурай, сасыр, көпжылдық шөптесін өсімдік, қысқа ғана вегетациялық даму кезеңі бар – эфемероид, жуан сабақты, ірі тамырлы, өмірлік пішіні розеткалы гемикриптофит, монокарпик. Биіктігі 1 метрге жуық, 5-6 жылда бірақрет гүлдеп жеміс береді. Наурыз-сәуір айлары гүлдейді, жемісі сәуір-мамыр айларында пісіп жетіледі. Тамырының құрамында жағымсыз сарымсақ иісті шайыр (31,4%) және крахмал (61,3%) бар, тазартылып, жуылғаннан кейін тамақ ретінде де пайдаланылады. Жапырағы мен жемісін мал жақсы жейді. Қазақстанның барлық жерінде, тау етегі жазықтарымен, қиыршық тасты-құмды, далалы сұр топырақты тақырларда кездеседі. Этноботаникалық зерттеулер нәтижесінде алғаш рет анкеталық және сауалнамалық әдістерді пайдалана отырып сасырдың дәрілік, тағамдық, мал-азықтық т.б. мақсаттарда жергілікті халықтың пайдаланатынын анықтадық. Тамақ ретінде астың дәмін кіргізу үшін дәмдеуіш ретінде және малға азық болса, ал дәрілік қасиеті тыныс алу жолдарымен өкпеге суық тигенде және

өкпе құрты ауруынан емделу үшін қолданған. Ал медицинада құрғатылған шайырының тұнба ерітіндісі тырысқақ ауруларға және тыныштандыратын ем ретінде қолданылған.

Жүргізілген зерттеулер (2008-2009 жж., сәуір – мамыр айларында) нәтижесінде барлық 6 ауданда да таралғандығы, солардың ішінде тек Сарыағаш, Отырар, Шардарада ғана сасырдың өнеркәсіптік қоры бар екені анықталды [4,5].

Шардара ауданында эфемерлі-жусанды шөлдерде және жүзгінді-сексеуілді жерлерде кездесті (1 кесте). Бұл жерлерде сасырлы-жусанды өсімдіктер бірлестігінің жабыны басым: *Artemisia terrae-albae*, *Artemisia scoparia*, *Strigosella grandiflora*, *Zygophyllum fabago*, *Ziziphora tenuior*, *Carex physoides*, *Carex pachystylis*, *Kochia prostrate*, *Ceratocarpus utriculosus*, *Anabasis aphylla*, *Alhagi pseudalhagi*.

Өсімдіктердің жабынының 5% дан 20-25% дейін сасырға тиеселі, оның көбі вегетация кезеңінде, ал гүлдеп немесе тұқымданып тұрғаны өте аз. Бұл өсімдіктің жаппай гүлдеуі жылда бола қоятын жай емес, себебі ол 5-6 жылда бір рет қана гүлдейтін өсімдік.

Шардара ауданындағы анықталған сасырдың ортақ жер көлемі 8000 га, өндірістік қоры тамырының кеппеген ылғалды салмағы 4915,0 т., ал бір жылда дайындауға болатын мөлшері 819,2 т кеппеген ылғалды салмағынан аспауы керек немесе 409,5 т құрғақ тамыры (1-кесте).

1-кесте – Оңтүстік Қазақстанның пайдалы өсімдіктерінің зерттелген қорлары (құрғақ салмағы)

Өсімдік түрлері, шикізат бөлігі	Өсімдік қауымдастығының кездесетін жері	Жер көлемі, га	Өндірістік қоры, т	Бір жылда дайындауға болатын мөлшері, т
<i>Ferula foetida</i> (Bunge) Regel, сасық қурай сасыр тамыры	«Жиделі» алқаптары, Шардара ауданы.	8000	4915,0	819,2
	«Бірлік», «Базой», «Жайдаққұдық» алқаптары, Сарыағаш ауданы.	12000	7960,0	1326,6
	«Жаңақұдық – 1, 2, 3, 4», «Дәрмене -1» алқаптары, Арыс ауданы.	3000	4382,0	730,1
	«Дәрмене-2,3», алқаптары, Отырар ауданы.	13500	14391,5	2398,6
<i>Allochrusa gypsophiloides</i> (Regel) Schischk, Аққанбақ түсті бозтікен тамыры	Жылға ауылдық аймағы, Сарыағаш ауданы.	1450,0	1174,5	98,0
<i>Allochrusa paniculatum</i> (Regel) Ovcz. et Czuk., шашақты бозтікен тамыры	Монтайтас елді мекені, Арыс ауданы	1500,0	1125,0	93,7

Сарыағаш ауданында үш алқапта аласа шөпті эфемерлі-эфемероидты өсімдіктер жамылғысы таралған, бірлесіп өсетін өсімдіктер: *Phlomis salicifolia*, *Eremurus sogdianus*, *Aegilops cylindrical*, *A. trincialis*, *Poa bulbosa*, *Glycyrrhiza uralensis*, т.б.; Астықтұқымдасты-өлеңшөпті бірлестікте таралған: *Poa bulbosa*, *Carex divisa*, *Medicago sativa*, *Melilotus officinalis*, *Achillea millefolium* т.б. кездеседі. Өсімдіктер жамылғысындағы сасырдың жабыны 5-25% дейін құрайды.

Сарыағаш ауданында сасырдың алып жатқан көлемі 12000 гектар, ал тамырының өндірістік қоры 7960 т. Жылдық дайындалу мөлшері 1326.6 т кеппеген тамыр немесе 663.3 т кепкен тамыр (1 кесте).

Арыс ауданында сасырдың 5 алқабы анықталды. «Жаңақұдық-2», онда сасырдың өсімдіктер жамылғысының жабынының 50%-ке дейінгі мөлшерін қамтиды. Қалған басқа 3 алқаптың алып жатқан жер көлемі 1400 га болып, ондағы сасырдың өсімдіктер жамылғысындағы жабынын мөлшері 5%-25% дейін екені анықталды. «Дәрмене-1» алқабы, бұрынғы Дәрмене совхозының оңтүстік – шығыс жағында 1 км қашықтықта орналасқан, өсімдіктер жамылғысының жабыны 25% дейін сасыр алады.

Арыс ауданындағы сасырдың алып жатқан жерінің ортақ көлемі 3000 га, өндірістік қоры 4382,0 т, ал жылдық дайындау мөлшері 730,1 т кеппеген тамыр немесе 365,1 т құрғақ салмақ (1 кесте).

Отырар ауданында сасырдың үлкен екі алқабы анықталды. Біріншісі Темір ауылынан солтүстік-батысқа қарай 1 км қашықтықта орналасқан – «Дәрмене-2». Жерінің көлемі 12700 га, өсімдіктер жамылғысының жабынының 5% тен 25% мөлшері сасырдың үлесінде.

Екінші бірлестік – «Дәрмене-3» – бұл бірлестік «Дәрмене-1» солтүстік батыс жағында 4 км қашықтықта жазық жерде орналасқан. Жер көлемі 800 га, өсімдіктер жамылғысының жабынының 5% қамтиды.

Жүргізілген зерттеу нәтижелерін қортындылай келе, оңтүстік Қазақстан облысының 4 ауданында (Сарыағаш, Арыс, Оtrar, Шардара) сасырдың көлемі 36500 га жердегі, 31648 т кеппеген өндірістік қоры, 52274,5 т кеппеген немесе 26137,2 т құрғақ салмақта жылдық дайындау қорлары анықталды [5].

Сасырдың шикізат қорларын тиімді пайдаланудың ұсыныстары: Сасырдың жасы 3-4 жылдық, тамырының салмағы 2,5 кг болатын өсімдігін дайындауға болады. Өсімдіктің жасын олардың жапырақтарының көлемдерінен ажыратуға болады, олардың диаметрі 50-60 см асады және 6-12 жапырақтан тұрады; Қатаң түрде өсімдіктердің генеративті дарақтарын (гүлдеген, жеміс берген) дайындауға болмайды. Өйткені бұл өсімдік тек тұқым арқылы көбейеді; Тамырларын дайындағаннан кейін қазылған орындарын тегістеп жауып кету қажет; Сасырдың тамырын тек қана қолмен, арнайы күрекшемен қазу керек. Ал басқа механикаландырылған, яғни жерлерді қырту арқылы дайындау жұмыстары өсімдіктің тұқыммен көбейуіне, қайтадан табиғи қалыптасуына кедергі келтіреді [4,5].

Allochrusa gypsophiloides (Regel) Schischk, жерсабынның немесе аққаңбақ түсті бозтіккеннің, Сарыағаш ауданындағы екі алабының қазіргі жағдайын, таралуы мен қорын анықтадық (1 кесте). Бірінші алабтың ұзындығы 15 км, ені 1,5 км дейін, ауданы 2250 га., абсолютті биіктігі т.д. 453 м. Жерсабын өсімдік қауымдастығында алуантүрлішөпті-астықтұқымдасты-қияқөлеңді-аллохрузды бірлестіктер болып кездесті, жабындық жамылғысы 1-5%-тен 25% болды. Қауымдастықтарда кездесетін басқа доминантты өсімдіктер: *Cousinia platylepis*, *Capparis spinosa*, *Artemisia lessingiana* кездесті.

Екінші алаптағы өсімдік жамылғысы саваноиды шөптесін өсімдіктермен берілген және жусанды-эфемерлі-жерсабынды (*Allochrusa gypsophiloides* – *Carex pachistylis*, *Aegilops crassa*, *Cousinia syrdariensis*, *Ferula karatavica* – *Artemisia sublessingiana*). Бұл алабтың әртүрлі бөліктерінде жерсабынның жабындық жамылғысы 5-10-25-тен 50% болды. Орташа жабындық жамылғысын 25% деп алғанда таза жерсабын алып жатқан жердің көлемі 1450,0 га болады, ал оның өндірістік қорларының мөлшері 1174,5 т, бір жылда дайындауға болатын қорын оның қайта қалпына келу мерзімін ескере отырып 98,0 т болады деп анықтадық (1 кесте).

Allochrusa paniculatum (Regel) Ovcz. et Czuk., шашақты бозтіккеннің, сабағы жақсы жетілген көпжылдық шөптесін өсімдік. Тұқым арқылы көбейеді. Кездесетін жері – таулы және шөлейтті эфемерлер және жартылай саванналар. Ашық сұр қоңыр шөлдік топырақта өседі. Ұзақ өсіп-өнетін түр, 25-30 жасқа дейін. Антропогенді

прессті(соның ішінде жерді жырту және мал жайылымы) мүлдем көтермейді. Арыс ауданындағы шашақты бозтіккеннің алқабы станция Монтайтастың батысында шоғырланған. Алқаптың солтүстік шекарасы Жайдаққұдық, Бақырша, Шағыр, ал солтүстігінен шекара Ходжатоғай – Шанак бекеті арқылы өтеді. Өсімдіктер жамылғысының жабынының 25% болатын ауданда жерсабын қопасыны 1500 га жерден анықталды, ал құрғақ тамырының өндірістік қоры 1125 т көлемінде анықталды. Жерсабын тамырының қайта қалпына келуіне 8-12 жыл кететінін ескере отырып, Арыс ауданында өндірістік қорының мөлшерін – 93,7 т болатын және тек таңдаулы дайындау жүргізуге болатынын белгіледік (1 кесте).

Этноботаникалық зерттеулер нәтижесінде жергілікті халық жерсабынның екі түрін де тағамдық мақсатта қолданатыны анықталды [5].

Жерсабындардың шикізат қорларын тиімді пайдаланудың ұсыныстары:

Жерсабындардың шикізатын дайындауды таңдаулы әрі қолмен жүргізу керек. Тамырының тамыр мойнының диаметрі 5 см жоғары және

жасы 8-12 жыл болатын түрлерін ғана қазу керек, ал ұсақ тамырларын кейінгі өсуіне қалдыру керек. Дайындау мерзімі күзден наурыз-сәуір айларына дейін жүргізіледі және қазылған шұқырларын міндетті түрде жабу керек [5].

Жүргізілген зерттеу нәтижелерін қортындылай келе, оңтүстік Қазақстан облысында қазіргі таңда үлкен қызығушылық тудырып отырған құнды дәрілік өсімдіктердің: шашақты бозтіккеннің, аққаңбақ түсті бозтіккен, сасық қурай сасыр қорлары анықталып, оларды қорғау шаралары белгіленді. Қорғау шараларының ең ұтымдысы, бұл үш түрді (сасық қурай сасырды, шашақты және аққаңбақ түсті бозтіккендерді) жерсіндіру.

Жүргізілген зерттеу нәтижелерін қортындылай келе, Оңтүстік Қазақстан облысында қазіргі таңда үлкен қызығушылық тудырып отырған құнды дәрілік, тағамдық және мал-азықтық өсімдіктердің: *Allochrysa gypsophiloides*, *A.paniculatum*, *Ferula foetida* қорлары анықталып, оларды қорғау шаралары белгіленді. Қазіргі таңда бұл үш құнды өсімдіктер тек экспортқа – Иранға, Үндістанға, Ауғанстанға және т.б. елдерге шығарылады.

Әдебиеттер

- 1 Методика определения запасов лекарственных растений. – М., 1986. – 50 с.
- 2 Понятовская В.М. Учет обилия и особенности размещения видов в естественных растительных сообществах // Полевая геоботаника. – Т. 3. – М.-Л., 1964.- С. 237.
- 3 Корчагин А.А. Видовой (флористический) состав растительных сообществ и методы его изучения // Полевая геоботаника. Т.3. – М.-Л., 1964. – С.39-60.
- 4 Айдарбаева Д.Қ. Ресурсы и этноботанические исследования *Ferula foetida* L. // Вестник ПГУ. Серия химико-биологическая, №1. – Павлодар, 2009. – С.19-27.
- 5 Айдарбаева Д.Қ. Қазақстанның оңтүстігі мен шығысындағы өсімдік қорларының қазіргі жағдайы: биол. ғылым. док. автореф. – Алматы, 2010. – 52 б.

Reference

- 1 Metodika opredeleniya zapasov lekarstvennykh rastenij. – m., 1986. – 50 s.
- 2 Ponyatovskaya V.M. uchet obiliya i osobennosti razmeshheniya vidov v estestvennykh rastitelnykh soobshchestvax // Polevaya geobotanika. – T. 3. – m.-l., 1964.- s. 237.
- 3 Korchagin A.A. Vidovoj (floristicheskij) sostav rastitelnykh soobshchestv i metody ego izucheniya // polevaya geobotanika. T.3. m.-l., 1964. – s.39-60.
- 4 Ajdarbaeva D.Қ. Resursy i etnobotanicheskie issledovaniya ferula foetida l. // Vestnik PGU. Seriya ximiko-biologicheskaya, №1. – Pavlodar, 2009. – s.19-27.
- 5 Ajdarbaeva D.Қ. Қазақстанның оңтүстігі мен шығысындағы өсімдік қорларының қазіргі жағдайы: биол. ғылым. док. avtoref..., – Almaty, 2010. – 52 b.